

Barqaror iqtisodiy o'sishga yalpi talab va yalpi taklif omillarining ta'siri

Nabiyev Ulug'bek Mirodiljon o'g'li

Andijon mashinasozlik instituti

tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning real holati tahlil qilingan, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun yalpi taklif, yalpi talab omillarini o'stirish, investitsiya omilining iqtisodiy o'sishga ta'sirini baholash yuzasidan taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: yalpi talab, yalpi taklif, kapital qaytimi, mehnat unumdorligi, mehnatning kapital bilan ta'minlanganlik darajasi, yalpi omillar unumdorligi.

Аннотация. В статье анализируется реальная ситуация экономического роста в Узбекистане, даются предложения и рекомендации по обеспечению стабильного экономического роста, роста совокупного предложения, факторов совокупного спроса, оценки влияния инвестиционного фактора на экономический рост.

Ключевые слова: совокупный спрос, совокупное предложение, доходность капитала, производительность труда, уровень капитального предложения труда, совокупная факторная производительность.

Annotation. The article analyzes the real situation of economic growth in Uzbekistan, provides proposals and recommendations for ensuring stable economic growth, growth of aggregate supply, factors of aggregate demand, and assessing the influence of the investment factor on economic growth.

Keywords: aggregate demand, aggregate supply, return on capital, labor productivity, level of capital labor supply, total factor productivity.

KIRISH

Har qanday milliy iqtisodiyot notekis rivojlanadi va iqtisodiy faoliyatda ko'tarilish va tushish kabi turli sikllarni boshdan kechiradi. Ushbu o'zgarishlar umumiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishiga taalluqlidir. Iqtisodiy o'sish iqtisodiy siklning tiklanish bosqichi bilan bog'liq bo'lib, u iqtisodiyotning oldinga siljishini, uning taraqqiyoti va rivojlanishini anglatadi. Iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi YaIMligini inobatga olgan holda, iqtisodiyot oldida turgan asosiy maqsad potensial YaIMga erishish degan fikrni ilgari suramiz. Potensial YaIMga erishishning asosiy sharti esa YaIM tarkibidagi mehnat, kapital va yalpi omillar unumdorligi ko'rsatkichlari hajmini ortishini ta'minlagan holda, yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat nuqtadan katta farq bilan og'ishmaslik xisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiy o'sish va unga omillar ta'siri G'arb iqtisodchi olimlari ilmiy asarlarida keng bayon qilingan. Ayniqsa Smit A., Rikardo D., Solou R., Sey J., Denison E., Domar Y., Jevons U., Jones Ch., Kaldor N., Klark J., Kyudland F., Lukas R., Petti U., Preskot E., Romer P., Stiglis J., Tyunen I., Xarrod R., Shumpeter Y. kabi iqtisodchi olimlar ishlari ulardan keyingi iqtisodiy o'sishni tahlil qilgan olimlar tadqiqotlarida ham keng qo'llanilgan. Shuningdek, mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) miqyosida Semenov A., Yasin Ye., Golub A., Gubanov S., Illarionov A., kabi olimlar ham iqtisodiy o'sish va uning omillarini o'rganishga o'z hissalarini qo'shganlar. O'zbekistonda Chepel S., Eshtaev A., Yuldashev Sh., O'lmasov A., Qobilov A., Qurbonova D., G'ulomov S., Ashurova N., Jaxongirov I., Amirjanova S., Xamdamov Sh., Qodirov F. kabi iqtisodchi olimlar o'z ilmiy tadqiqotlarida iqtisodiy pasayishning oldini olish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash masalalarini o'rganganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Makroiqtisodiy barqarorlikka erishish uchun eng avvalo yalpi taklif va yalpi talab hajmlari o'rtasidagi muvozanat ta'minlanishi zarur hisoblanadi. Iqtisodiyotda yalpi taklif va yalpi talab hajmlarini aniqlash uchun Samuelson-Xiks tomonidan kiritilgan ekonometrik modeldan foydalanamiz. 2022 yil uchun hisob-kitoblarni

amalgam oshiramiz. Modelning umumiy ko‘rinishi quyidagiga teng: $y_t = C_y y_{t-1} + \aleph(y_{t-1} - y_{t-2}) + A_t$. Bizning fikrimizcha, modelning chap tomoni yalpi taklif, o‘ng tomoni yalpi talabni ifodalaydi. Formuladagi y_t - hisobot davri (2022 yil)dagi YaIM hajmi (888 341,7 mlrd.so‘m), ya’ni yalpi taklif hajmi; y_{t-1} -hisobot davridan avvalgi yil (2021 yil)dagi YaIM hajmi (738 425,2 mlrd.so‘m); y_{t-2} - hisobot davridan ikki yil avvalgi (2020 yildagi) yaratilgan YaIM hajmi (605 514,9 mlrd. so‘m); C_y - hisobot davridan avvalgi yil (2021 yil)gi iste'molning YaIM tarkibidagi ulushi (59,6%); \aleph - akselerator kattaligi (2022 yil uchun). Uni aniqlash uchun $\aleph = \frac{I_t}{(y_{t-1}-y_{t-2})} = \frac{266240 \text{ mlrd.so‘m}}{(738425,2 \text{ mlrd.so‘m}-605514,9 \text{ mlrd.so‘m})} = 2.00316$ modelidan foydalanamiz, bu yerda I_t - hisobot davri (2022 yil)dagi investisiya hajmi (266 240 mlrd. so‘m); A_t - hisobot davri (2022 yil)dagi avtonom talab hajmi (340 220,1 mlrd. so‘m). Berilgan ma'lumotlarni modelga qo‘yamiz. $888\ 341,7 = 0,596 * 738\ 425,2 + 2.00316 (738\ 425,2 - 605\ 514,9) + 340\ 220,1 = 1\ 046\ 798,2$. Yakuniy natija ko‘rsatishicha, 2022 yilda yalpi taklif hajmi 888 341,7 mlrd.so‘mni, yalpi talab hajmi 1 046 798,2 mlrd.so‘mni tashkil qilgan. Mazkur yilda iqtisodiy o‘shish kuzatilgan bo‘lsada, yalpi talab hajmi yalpi taklif hajmidan 158 456,5 mlrd. so‘mga yuqori bo‘lgan. Natijada yalpi taklif taqchilligi kuzatilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yalpi talab taqchilligi yoki yalpi taklif taqchilligiga sabab bo‘luvchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri investitsiya xisoblanadi.

O‘zbekistonda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyaning hajmi yildan-yilga o‘shib bormoqda (1 – diagramma). Bu bevosita investitsiya samaradorligi bilan bog‘liq xisoblanadi. Shu o‘rinda, asosiy e’tibor investitsiya kirituvchi manbalarga qaratilishi zarur. 2022 yilni oladigan bo‘lsak, asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiya ning hajmi 266 240.0 mlrd so‘mni tashkil etgan holda, uning 43,7% i chet el investitsiya lari va kreditlari xisobiga, 34% i korxonalar va aholining o‘z vositalari xisobiga, 12,5 % i banklarning kreditlari va qarz mablag‘lari xisobiga va 9,8% qismi davlat budjetidan ajratilgan mablag‘lar xisobiga shakllanganini

kuzatamiz.¹ Bu ko'rsatkichlarni ijobiy holat deb aytish mumkin, biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida strategik bo'lmagan sohalarni davlat budjeti xisobidan moliyalashtirishni yanada kamaytirish zarur deb xisoblaymiz.

1 – diagramma

Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar(mlrd.so'm)²

Shuningdek, investitsiya mablag'lari xisobidan moliyalashtirilayotgan sohalar tarkibini tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. 2022 yilda 28,3% investitsiya ishlab chiqarish sanoatiga, 13,9% qurilishga, 7,4% qishloq xo'jaligiga, 8% investitsiyalar tog'-kon sanoatiga, 3% ta'limga, 2,9% sog'liqni saqlashga, 7,5% energetika sohasiga va 29% investitsiya mablag'lari boshqa sohalarga kiritilgan. Shu o'rinda, investitsiyalarning atigi 0.079% qismi ilmiy tadqiqot va ishlanmalarga, 0.439% i boshqa intellektual mulk maxsulotlariga kiritilganligi e'tiborga molik.³ Bu past ko'rsatkichlar bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotning raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir o'tkazmay qolmaydi. Solishtirish uchun, 2021 yilda O'zbekistonda ilmiy tadqiqot va ishlanmalarga yo'naltirilgan xarajatlar

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari.

YaIMga nisbatan 1,4% ni tashkil etgan.⁴ Bu sohaga yo'naltirilgan global investitsiyalar esa deyarli 1,7 trillion AQSh dollariga yetgan holda, Jahon YaIMida 2.13% ulushni tashkil etgan. Shuningdek, BMTnig Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (BRM) doirasida mamlakatlar 2030 yilga kelib davlat va xususiy ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar uchun xarajatlarni, shuningdek, tadqiqotchilar sonini sezilarli darajada oshirish majburiyatini olganlar.⁵

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, ilmiy tadqiqot va ishlanmalarga kiritilgan investitsiyalar boshqa sohalarning investitsiya salohiyatini ham oshirishga xizmat qilishini inobatga olgan holda, davlat investitsiya siyosatiga qator o'zgartirishlar kiritishi zarur deb xisoblaymiz: O'zbekistonda ilmiy tadqiqot va ishlanmalarga yo'naltirilayotgan investitsiya hajmini oshirish uchun, birinchidan, davlat byudjetidan mazkur sohaga moliyaviy xarajatlarni keskin oshirish, ikkinchidan, xususiy ilmiy-tadqiqot tashkilotlari faoliyatini rag'batlantirish, ularga soliq imtiyozlari, subsidiyalar ko'rinishida keng imkoniyatlar yaratish, uchinchidan, mazkur sohada huquqiy bazani boyitish va soha sub'ektlari huquqlari kafolatini ta'minlash kabi tadbirlarni amalga oshirish zarur.

O'zbekiston iqtisodiyotiga 2010 – 2022 yillar oralig'ida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiya hajmi 16,17 barobarga, YaIM hajmi esa 11,25 martaga ortgan(1-jadval). Tahlil natijasida ko'rinadiki, investitsiya hajmini avvalgi yilga nisbatan ortishi YaIM o'sishidan 4,92 birlik yuqori. Ammo, biz tahlil natijalarini 2016 yil holatiga ko'radigan bo'lsak, 2010 yilga nisbatan investitsiya hajmi 3.11 barobarga, YaIM hajmi esa 3.23 martaga ortganiga guvoh bo'lamiz. Endigi holatda ko'rinib turibdiki, investitsiya hajmining ortishi YaIM o'sishidan ortda qolmoqda. Va afsuski, 2016 – 2021 yillar oralig'idagi musbat ko'rsatkichni ham ijobiy holat deb ayta olmaymiz. Bunga sabab qilib, mazkur yillar oralig'ida iqtisodiyotga kiritilgan investitsiyalarning asosiy ulushi tashqi qarz xisobiga to'g'ri kelishini keltirishimiz mumkin. Xususan, O'zbekistonda 2016-2019 yillar mobaynida 11 391,7 mln AQSh dollari miqdoridagi loyihalar tashqi qarz hisobiga

⁴ <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>

⁵ <https://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending/>
www.tadqiqotlar.uz

moliyalashtirilgan.⁶ Bu mamlakatda investitsiya samaradorligini o‘stirish zarur ekanligini angalatadi. Investitsiya samaradorligini o‘stirishning asosiy yo‘llaridan biri bu foiz stavkasi xisoblanadi. Ma'lumki, barcha iqtisodiyot sub'ektlari faoliyati zamirida xarajatlarni minimallashtirish va bu orqali daromadlarni maksimallashtirish yotadi. Davlat nomidan ish yurituvchi va foiz stavkasi darajasini belgilovchi tashkilot bo‘lmish Markaziy bank bu vaziyatda iqtisodiyotdagi pul massasini oshirishi zarur. Natijada, foiz stavkasi pastlaydi, iqtisodiyot sub'ektlarining xarajatlari kamayib qo‘shimcha jamg‘arma xosil bo‘ladi va iqtisodiyotga kiritilayotgan investitsiya hajmi ortadi.

Investitsiya hajmini oshirishda davlat qo‘llashi mumkin bo‘lgan unsurlardan yana biri fiskal siyosatdir. Bunda davlat tomonidan soliq yuki kamaytiriladi. Oqibatda, iqtisodiyot sub'ektlarining qo‘lida yana qo‘shimcha foyda xosil bo‘ladi va bu investitsiyani rag‘batlantiradi. Davlat soliq yukini kamaytirish bilan birga, byudjet xarajatlarini qisqartirishga majbur bo‘ladi, sababi O‘zbekistonda byudjet daromadlari asosan soliqlar xisobiga shakllantiriladi. Bu vaziyatda, byudjet xarajatlarini qisqartirish vaqtinchalik chora vazifasini bajaradi, bunga sabab sifatida soliq to‘lovchilarga soliq yuki kamaytirilgach, soliqlar miqdori yuqori bo‘lgan paytda yashirib kelgan daromadlarini o‘z ixtiyorlari bilan ochiqdashlarini keltirishimiz mumkin. Bu holatlar bevosita byudjetga tushumlarni oshiradi va investitsiyani rag‘batlantiradi, umumiy holatda barqaror iqtisodiy o‘sish kuzatiladi.

Investitsiya omili barqaror iqtisodiy o‘sishni ta'minlovchi va yalpi talab shakllanishida asosiy rol o‘ynovchi ko‘rsatkich xisoblanadi. Shuningdek, yalpi talab va yalpi taklifni bog‘lanishini ifodalovchi akselerator ko‘rsatkichi mavjud bo‘lib, u orqali iqtisodiyotda yalpi talab va yalpi taklif omillaridan qaysi biri taqchil ekanligini aniqlash va mavjud iqtisodiy o‘sishni real holatini aniqlashga va buning natijasida turli xil qarorlar qabul qilishga imkon yaratiladi. Akselerator ko‘rsatkichi YaIM hajmining bir birlik o‘zgarishi natijasida investitsiya hajmining necha birlik o‘zgarishini aniqlashga yordam beradi.

Yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasida 2010-2022 yillar oralig‘ida

⁶ <https://cbu.uz/oz/statistics/bop/144130/>
www.tadqiqotlar.uz

nomutanosiblik kuzatilgan bo'lib, real akselerator ko'rsatkichi muvozanatni ta'minlovchi akselerator ko'rsatkichidan katta bo'lgan va natijada taklif taqchilligi yuzaga kelgan.

1 – jadval

O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning real holati ko'rsatkichlari(mlrd.so'm)⁷

Yillar	Yalpi taklif	Yalpi talab	Asosiy kapitalga qilingan investitsiya hajmi	Taklif takchilligi	Real akselera tor	Muvoza nat akselera tor
2010	78 936,6	82 681,7	16 463,7	3 745	1,14	0,90
2011	103 232,6	104 925,6	19 500,0	1 693	1,12	1,04
2012	127 590,2	134 971,4	24 455,3	7 381	1,01	0,56
2013	153 311,3	165 147,0	30 490,1	11 836	1,25	0,90
2014	186 829,5	200 328,9	37 646,2	13 499	1,46	0,91
2015	221 350,9	240 734,0	44 810,4	19 383	1,34	0,85
2016	255 421,9	281 359,3	51 232,0	25 937	1,48	0,77
2017	317 476,4	345 657,5	72 155,2	28 181	2,12	1,04
2018	426 641,0	482 321,8	124 231,3	55 681	2,00	0,69
2019	532 712,5	666 916,1	195 927,3	134 204	1,79	0,39
2020	605 514,9	771 995,6	210 195,1	166 481	1,98	0,51
2021	738 425,2	898 720,7	239 552,6	160 295	3,29	1,05
2022	888 341,7	1 062 080,7	266 240	173 739	2,00	0,70

Yalpi talab taqchilligi odatda yangi mustaqillikka erishgan yoki o'tish davridagi iqtisodiyotga xos holat xisoblanadi. Bunga asosiy sabab qilib iqtisodiyot uchun zaruriy bo'lgan investitsiya hajmi pastligini keltirishimiz mumkin. Bunga misol qilib, O'zbekiston iqtisodiyotining 1995-2002 yillardagi holatini keltirish mumkin. O'zbekiston iqtisodiyotida 1995-1997, 1999-2000 va 2002 yillarda

⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari.

mamlakatdagi muvozanatsizlik, ya'ni yalpi taklif va yalpi talab o'rtasidagi nomutanosiblikka yalpi talab taqchilligi sabab bo'lgan. Ushbu davrda yalpi talab taqchilligi kuzatilgan yillarda xaqiqiy akselerator ko'rsatkichi muvozanat ta'minlanishi uchun zarur bo'lgan akselerator ko'rsatkichini namoyon etgan. Biroq, investitsiyaning YaIMdagi ulushi 2001 yildagi 26.82% dan 2002 yilda keskin qisqarib 19.31% ni tashkil etganligi, 2002 yilda yana talab taqchilligi kuzatilishiga sabab bo'lgan.⁸ Keyingi yillarda iqtisodiyotga kiritilgan investitsiyalar hajmi ortib borgan va joriy davrgacha taklif taqchilligi kuzatilib kelinmoqda.

O'zbekiston rivojlanayotgan mamlakatlar turkumiga kirishini inobatga olsak, taklif taqchilligi kuzatilishi tabiiy holat xisoblanadi. Bunga sabab, davlat tomonidan olib borilayotgan ijobiy investitsiya siyosatidir. Asosiy kapitalga qilingan investitsiya hajmi oldingi yilga nisbatan 2018 yilda 1,72 va 2019 yilda 1,58 barobarga ortgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2018 yildagi 124 231,3 mlrd so'mlik asosiy kapitalga qilingan investitsiyaning 49,7% i, 2019 yildagi 195 927,3 mlrd so'mlik asosiy kapitalga qilingan investitsiya ning 42% i⁹ qurilish-montaj ishlariga yo'naltirilgan va natijada bu miqdorlarning yalpi taklifning ortishiga ta'siri katta bo'lmagan va bu real va muvozanat akselerator ko'rsatkichlari o'rtasida keskin farq yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Keyingi yillarda ham asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalarning aksariyati qurilishga va yangi sohalarning rivojlanishiga yo'naltirilganligini kuzatishimiz va bu sohalarda amalga oshirilgan loyihalar o'zining ijobiy samarasini berishni boshlaganini ko'rishimiz mumkin. Ammo, xalqaro tajribadan ma'lumki, taklif taqchilligi kuzatilgan davrda odatda iqtisodiyot uchun zaruriy bo'lgan investitsiya yetarli miqdorda, ba'zan keragidan ko'p bo'ladi, lekin iqtisodiyotda mavjud kapitalning aksariyati jismoniy yoki ma'naviy eskirgan, ishlab chiqarish omillari samaradorligi past, ishlab chiqarish texnologiyasi xalqaro darajadan ortda qolgan, mehnat unumdorligi va kapital qaytimi past bo'ladi. O'zbekiston iqtisodiyoti barqaror o'sish holatida bo'lsada,

⁸ Madrahimov U.M. O'zbekistonda iqtisodiy o'sish omillarining samaradorligini oshirish: Dis. ...iqt.fan.nom.: AndMII, - T., 2008. – 52 b.

⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari.

yuqoridagi kabi holatlar ayrim iqtisodiyot tarmoqlarida uchrab turibdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ishlab chiqarish omillari samaradorligini oshirish, yalpi talab va yalpi taklif mutanosibligini ta'minlash uchun davlat tomonidan quyidagilarni amalga oshirilishi maqsadga muvofiq deb xisoblaymiz:

- iqtisodiyotga davlatning aralashuvini kamaytirib borish; tarkibiy va institutsional o'zgarishlarni chuqurlashtirish;
- ishlab chiqarishni yangi darajaga olib chiqish va unda eng so'nggi avlodagi texnika-texnologiyalardan keng foydalanishni yo'lga qo'yish;
- milliy iqtisodiyot tarkibida sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, kichik biznes salmog'ini orttirish;
- tabiiy resurslarni yuqori texnologiya yordamida chuqur qayta ishlash orqali sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish;
- qishloq xo'jaligi maxsulotlarini chuqur qayta ishlash va import o'rnini bosgan holda eksportga yo'naltirish; hududlar eksport salohiyatini oshirib borish;
- ilmiy tadqiqot va ishlanmalarga davlat xarajatlarni ko'paytirish va yo'naltirilayotgan investitsiyalar hajmini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish;
- import o'rnini bosuvchi tovarlar lokalizatsiyasini qo'llab-quvvatlash, bunda iste'mol tovarlariga alohida urg'u berish;
- manapoliyaga qarshi kurashgan holda samarali raqobat muhitini rivojlantirishda davom eitish;
- yangi sohalarni chuqur o'zlashtirgan holda yangi maxsulotlarni sifatli va xalqaro raqobatga chidamli qilib ishlab chiqarish;
- muqobil energiya ishlab chiqarish sifatini yaxshilash, hajmlarni oshirish va oqilona foydalanish chora-tadbirlarini ko'rish.

O'zbekiston iqtisodiyotini 2010-2022 yillardagi holatini tahlil qilib, barqaror iqtisodiy o'sish davomiyligi uchun yalpi taklif omillari, xususan, kapital qaytimi, mehnat unumdorligi, mehnatning kapital bilan ta'minlanganlik darajasi, yalpi omillar unumdorligi, jamiyatda tadbirkorlik qobiliyatini rivojlanishi kabi bir qator omillarga alohida urg'u berish kerak ekanligini aytib o'tishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Madrahimov U.M. O'zbekistonda iqtisodiy o'sish omillarining samaradorligini oshirish: Dis. ...iqt.fan.nom.: AndMII, - T., 2008. – 52 b.
2. <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>.
3. <https://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending/>
4. <https://cbu.uz/oz/statistics/bop/144130/>
5. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/national-accounts-2>